

Un fragment de cancell visigòtic a Ilerda¹

En el decurs d'unes excavacions arqueològiques efectuades la primavera de l'any 1999 a la ciutat de Lleida, es va trobar un fragment de marbre amb decoració per les dues cares. Fou en un petit solar del carrer la Parra (núm. 24), situat a la zona baixa del vessant nord-est del Turó de la Seu Vella, just on l'escarpament d'aquest vessant se suavitza i permet el desenvolupament d'un urbanisme que ha anat canviant amb el temps. Els resultats d'aquella intervenció (MORÁN 2001) van revelar, en aquella àrea, un inici d'urbanisme en època romanoimperial, estratigràficament succeït per una fase andalusina de finals del segle x que, per les seves característiques constructives (fonamentalment sitges), havia afectat greument l'estratigrafia anterior i, per tant, podia haver fet desaparèixer qualsevol indici d'una instal·lació baix imperial o posterior. A aquesta segona fase d'ocupació andalusina, la van succeir tres de medievals i, finalment, una d'època moderna.

El fragment que centra la nostra atenció es va localitzar en un rebliment constructiu que amortitzava l'ús d'una pavimentació andalusina, reutilitzada fins a finals del segle XIII. Els materials que l'acompanyaven ens porten a una datació de la primera meitat del segle XIV. Per tant, des del moment de la seva localització vam saber que era un element que es trobava fora del seu context històric i, tal vegada per la seva morfologia, havia estat reutilitzat segles després.

La peça és de marbre blanc però en ser trobada presentava una pàtina adherida de color marronós. En la restauració, duta a terme al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida, ha rebut un tractament de neteja, eliminant les restes de terra i concrecions adherides mitjançant procediments químics. Amida 20 x 23,3 x 6,5 cm i conté decoració tallada a bisell per les dues cares. En una d'elles s'hi aprecia perfectament que el fragment es correspon a un dels extrems d'una peça de majors dimensions, perquè una franja en angle recte emmarca la resta de la decoració. En un dels dos costats laterals s'hi distingeix un enfonsament de secció circular que suposem que

Fig. 1. Fragment de cancell visigòtic de Lleida, amb decoració per les dues cares.

podria tractar-se del forat per a la subjecció de la peça. Aquest fet, el tipus de material, el gruix reduït i la presència d'ornamentació a les dues cares ens porten a concloure que es tracta d'un fragment de placa de cancell més que no pas d'un element arquitectònic.

En la cara que conté la franja d'emmarcament, un dels braços d'aquest marc és llis i pulit, mentre que l'altre presenta dues bandes llises i primes, entre les quals hi ha un motiu de soguejat. L'interior d'aquest emmarcament conté una flor de quatre pètals, disposats en dues diagonals creuades. La perpendicular entre el centre de la flor i els costats exteriors és ocupada per dos pètals més, forçosament més petits. En canvi, els altres dos espais que es corresponen amb els eixos d'aquests altres pètals menors són ocupats per un motiu semiesfèric amb un punt al centre. La composició s'estenia, repetint aquest esquema, ja que pel costat del soguejat s'hi distingeix perfectament un pètal d'una segona flor situada a continuació, la punta del qual es toca amb el de la primera. Així també devia ser amb l'altre costat de la flor i amb l'altre pètal del costat interior, per bé que no se n'ha conservat la punta. En aquesta composició, els motius semiesfèrics se situen al centre d'una forma romboïdal creada pels quatre pètals, dos de cada una de les flors disposades de costat. I l'efecte global que es crea és el de cercles tangents.

La decoració conservada d'aquesta cara és suficient per a identificar-hi un motiu àmpliament difós en l'escultura d'època visigòtica, tant arquitectònica com de mobiliari. Admet tant una disposició en un sol registre i, per tant, amb una sola filera de flors, com una expansió en una superfície més quadrada. Així es pot veure tant en elements arquitectònics (cimacis, impostes i pilastres), com en plaques de cancells.

1. Agraïm les informacions i suggeriments de Milagros Guardia, Carme Prats i Sergi Vidal.

L'esquema compositiu i el tipus concret de les flors coneix moltes variants. És el motiu que es desplega en les vores d'un cancell, així com a les pilastres que unien les plaques, ara al Museu Arqueològic Nacional i procedents de Zorita de los Canes (Guadalajara) (PALOL 1967, 254-255); en un cancell de la basílica de Segóbriga (SCHLUNK Hauschild 1978, 53); en pilastres i impostes de Mérida (CRUZ 1985, lám. 24, 95 i 288); en plaques que es troben als murs de la Torre de Menagem, a Tomar (PONTE 1995, 516 i 519); en una imposta del Museu de Beja; i en cancells de Coïmbra (MACIEL 1996, 187, fig. 34.a1); sense oblidar el fragment de cancell de Sant Martí Sacosta, del Museu d'Art de Girona (MANCHO 1999, 245). I s'ha conservat en frisos de San Juan de Baños (SCHLUNK, HAUSCHILD 1978, taf. 107.a). Tanmateix, entre les peces més properes pel tipus de motiu i de relleu, cal esmentar un dels fragments de cancell de la basílica de Sant Cugat del Vallès (BARRAL 1974, 903 i fig. 26) i, sobretot, les procedents del conjunt episcopal de Barcelona. Algunes d'elles contenen aquest mateix motiu disposat només en una filera i també amb un emmarcament de soguejat que girava en angle recte (GUÀRDIA 1999, 234-237).

L'altra cara del cancell també està decorada, però amb motius diferents. El que era la franja llisa i amb soguejat en angle recte que feia de marc continua essent-hi però se n'ha reduït molt l'amplada. Aquí, l'emmarcament és una orla vegetal que ressegueix en angle recte la vora de la peça. Això no obstant, pel que s'ha conservat no sembla que ambdós braços tinguin la mateixa amplada. En efecte, el braç que es correspon amb la franja llisa de la primera cara és més ample que no pas el que es correspon amb la franja amb soguejat. Si aquesta diferenciació es produís a les dues cares, potser es podria atribuir a la diferenciació entre el muntant i la part superior o inferior de la placa. Però només es dona en una. El motiu decoratiu és una composició vegetal consistent en una tija ondulada que genera, alternativament, fulles i fruits. La fulla és la que es troba a la cantonada, està formada per tres caulicles i es presenta de perfil, cargolant-se sobre ella mateixa per tal d'omplir l'espai circular que deixa l'ondulació de la tija. A continuació, a banda i banda, hi ha fruits que poden identificar-se com a raïms, raó per la qual la fulla deu ser de parra, tot i que l'aspecte és excessivament genèric. El fruit en un cas està sencer i en l'altre només se'n conserva una punta. El costat del gotim sencer és el que és una mica més estret, per la qual cosa podríem suposar que, en l'altre, els fruits hi havien estat representats de majors dimensions. La composició vegetal devia recórrer la vora exterior de la peça ja que una franja, molt prima i en angle recte, en delimita aquesta orla exterior, alhora que potser també funcionava com a marc del que hi havia representat a l'interior. Això no s'aprecia amb certesa i, per tant, tampoc no es pot descartar que sigui l'extrem del motiu decoratiu que es desplega a l'interior de la peça.

Aquest motiu vegetal, igual com el de l'altra cara, també està àmpliament difós en l'escultura visigòtica i, més tard, serà reprès amb èxit en el romànic. És molt apte per a un desenvolupament longitudinal, tan llarg com es vulgui però d'una alçada reduïda. A

vegades, però, també és utilitzat per a una composició més quadrangular, com pot veure's en un cancell de Mérida en el qual les tiges formen cercles a l'interior dels quals s'alternen fulles i fruits (CRUZ 1985, lám. 116). Però generalment té un desenvolupament longitudinal. Per això, la composició la trobem en pilastres, com les nombroses de Mérida (CRUZ 1985, lám. 8, 14, 25, 30, 31 i 96), i en impostes, com la de Santa Lucía del Trampal (CABALLERO 1989, 14). En l'àmbit llevantí, es troba, per exemple, en frisos del Pla de Nadal (JUAN, CENTELLES 1986, 31-33). I, és clar, no poden deixar-se d'esmentar els cimacis i frisos decoratius encara conservats en esglésies com la de San Pedro de la Nave (Zamora) o la de Quintanilla de las Viñas (Burgos), on la composició recorre l'interior de l'edifici, a dos nivells, en el primer cas, i diverses fileres de carreus de l'exterior de l'absis en el segon. En una peça ja esmentada, de Coïmbra, que també es considera un cancell, aquesta composició d'una tija ondulada amb fulles de parra i gotims de raïm es combina amb el motiu floral, igual com en el fragment de Lleida, ara però en la mateixa cara (MACIEL 1996, fig. 34. a1).

Si fem un cop d'ull als resultats que ha aportat l'arqueologia en aquests darrers anys a Lleida i sense perdre de vista la dificultat que moltes vegades planteja la datació de determinades restes de l'Antiguitat Tardana, especialment a partir del segle v, resulta molt difícil parlar dels segles de presència visigoda a la Península en una ciutat on les restes materials són pràcticament inexistent. Per aquest motiu, el fragment de cancell que ens ocupa és, ara com ara, la primera evidència material que tenim d'aquest període a *Ilerda*. Aquest estat del coneixement, juntament amb la

Fig. 1.

qualitat d'execució de la peça, li donen un caràcter excepcional. Una excepcionalitat, tanmateix, que no ha de significar el menysteniment de la ciutat d'Ilerda en època visigoda.

La irrupció dels visigots d'Euric a la Tarraconense, sembla que cap al 466-484, en general, no va canviar substancialment la forma de vida, continuant el funcionament de les viles baix imperials que van anar concentrant la terra i que van anar derivant finalment en *vicus* i poblats altmedievals. Pel que fa a les ciutats, els canvis més importants són els que es deriven de la desaparició de l'estat romà i la progressiva implantació del cristianisme.

Les evidències arqueològiques baix imperials, tardorromanes i visigòtiques han estat molt minses a la nostra ciutat (GIL *et al.* 2001). Si ens guiem per les troballes que ens ofereix l'arqueologia urbana, no hi ha cap context datable entre la segona meitat del segle v i el segle viii. És en el moment immediatament anterior (segle iv) quan es documenta la presència de noves zones d'enterrament. L'exemple més antic i probablement més emblemàtic és el de les restes trobades l'any 1926 a les obres de construcció de la nova estació de ferrocarril. En aquell moment es va produir la destrucció de la necròpolis romana de la ciutat, tot i que es van recuperar diversos elements que ens ajuden, si més no, a establir una hipòtesi de seqüència històrica que arriba a l'època tardorromana, amb unes primeres manifestacions de cristianisme que estan representades, sobretot, per la làpida sepulcral dedicada a Teodora, una vídua de 67 anys. Aquesta làpida, estudiada recentment (RODÀ 2002), s'emmarca en una cronologia de segle iv, en la qual apareix un representatiu crismó. És molt difícil negar la continuïtat d'aquestes manifestacions del cristianisme en el període de presència visigoda i, per tant, la d'aquesta necròpoli, tal i com alguns autors ja han apuntat (PÉREZ 1992, 202). Els sepulcres de pedra i de plom que es conserven al fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs ens apropen una mica més a aquest món, antecedents dels que posteriorment trobarem a la basílica del Bovalar.

En els darrers anys s'han afegit noves troballes d'enterraments a zones que havien estat habitades en època altimperial. Aquests exemples poden significar tant una reducció de la mida de la ciutat com el canvi ideològic i religiós que permet l'enterrament a l'interior de la ciutat i situat al voltant d'un edifici religiós. Cal esmentar, en primer lloc, els trobats a l'antic Portal de Magdalena, fets en fossa simple i sense estructures associades i que se situen en una zona que probablement ja era marginal (LORIENTE, OLIVER 1992, 80-85). En segon lloc, s'han de considerar els trobats al carrer Democràcia, dins del que havia estat el perímetre urbà de la ciutat imperial, els quals retallen l'estratigrafia del segle iii. Tipològicament són enterraments en caixes fetes tant amb lloses planes com amb tegules planes (GIL 2000). I, finalment, a una zona encara més cèntrica –la Baixada de la Trinitat– es va documentar un enterrament en fossa simple que tallava l'estratigrafia baiximperial. Tot i que encara resta pendent d'estudi, és anterior a la construcció de la muralla andalusina. Tots aquests enterraments tenen en comú una absència d'aixovar, el qual podria aportar una cronologia més precisa que

la donada per la seva posició estratigràfica i, per tant, els *termini ante* i *post-quem*.

En el referent a estructures domèstiques i urbanes, a l'excavació del carrer Bafart, s'hi ha observat com, entre finals del segle iii i començaments del iv dC, les estructures antoninianes són sistemàticament desmuntades, fent servir els retalls com a escombrera (PAYÀ 1997, 29-31). Aquest moment de desocupació i amortització de l'espai coincideix amb fets polítics significatius, com les lluites entre Gal·liè i Pòstum i les invasions dels francs i alamans (PÉREZ 1991, 107-112). En una fase posterior, ja en els segles iv i v, sembla detectar-se una nova revifalla constructiva. Si més no, així ho constata el fet que en aquell lloc on abans s'havia situat una escombrera, s'hi torna a construir: concretament, dos àmbits amb una façana orientada a un espai obert que, a grans trets, continua en funcionament des del segle i dC (PAYÀ 1997, 32-34). A l'excavació duta a terme a la Paeria, es va poder veure com, contemporàniament, s'hi van construir dos murs de pedra petita i factura irregular, perpendiculars a un dels murs republicans; estructura que els arqueòlegs qualifiquen de marginal però que va acompanyada per materials molt significatius com la safra de ceràmica grisa paleocristiana o materials constructius de molt bona qualitat com els marbres d'importació. Cal recordar que entre els materials trobats fora de context, hi ha un fragment de llàntia que conté part d'un crismó (JUNYENT, PÉREZ 1992) el qual, juntament amb la làpida sepulcral de Teodora, constitueixen dos dels pocs elements cristians conservats de la ciutat tardoantiga.

Les dades més concretes fins ara conegudes, tanmateix, són les contingudes en les fonts antigues. Així, la ciutat baiximperial i tardorromana és esmentada, per exemple, a la correspondència entre Ausoni i Paulí de Nola, on es parla d'una ciutat decadent, eixuta i en ruïnes. Més endavant, però, el mateix Ausoni, en la *Commemoratio Prof. Burdigalensium*, s'hi refereix com a *parvula Hilerda*, per bé que explica com un *rethor*, procedent de *Burdigalia*, va poder desenvolupar la seva activitat i passar desapercebut a *Ilerda*. Per tant, es constata que no era la ciutat marginada descrita en textos anteriors (ARCE 1982, 87-90; PÉREZ 1991, 115-120).

La primera notícia conservada sobre la seu episcopal d'Ilerda i el seu bisbe, és la continguda en l'epístola 11 de Consenci a Agustí d'Hipona, del 419. Es parla del bisbe Sagiti i s'hi relata el conflicte derivat de l'acusació de priscil·lianisme, juntament amb el bisbe d'Osca, davant el metropolità de Tarraco (PÉREZ 1991, 123ss; PÉREZ 1999, 95; GUARDIA 2002, 334-335). I, ja del segle vi, les referències més explícites són les que apareixen als concilis on hi queden registrats els noms d'alguns dels bisbes de la diòcesi ilerdenca que hi participaren, tant en concilis provincials com en els de Toledo. Concretament, en el de Barcelona, del 540 i en el de Tarraco del 599. I, fins tot, el 546 i sota el regnat de Theudis, *Ilerda* va acollir la celebració d'un concili provincial. El tema principal que s'hi va tractar, al tercer cànon, fou el dels monjos i la forma d'ésser ordenats, així com el de les ofrenes fetes a les basíliques, amb la conclusió que s'observi el decretat als sínodes Agatense i Aurelianense, anteriors. Finalment, hi ha una referència

a les basíliques construïdes per seglars amb intencions que poc tenen a veure amb la promoció de la fe cristiana (GUALLAR 1975, 21-63).

Aquestes informacions i les derivades de les escasses dades arqueològiques, ens permeten només imaginar una ciutat petita i provincial, que ha reduït molt el perímetre de la ciutat imperial. Una ciutat, però, que continua estant estratègicament ben situada des del punt de vista de les comunicacions viàries, entre Saragossa, Tarragona i Barcelona, i que és un factor més a afegir als arguments a favor d'una continuïtat d'ocupació anterior al període andalusí.

Això és ben poc, ara com ara, si ho comparem amb el que sabem dels períodes precedents, i amb altres ciutats episcopals de la *Tarraconense*. En el cas d'*Ilerda* no només no hi ha evidències arqueològiques datables clarament en el període de dominació visigòtica –tret del fragment que ens ocupa–, sinó que tampoc no es disposa de relats martirials, iniciats amb el *Peristephanon* de Prudenci, i que impliquen personatges de Barcelona, Girona, Tarragona o Saragossa, per als que s'han trobat edificis de culte martirial, o cal suposar-ne l'existència. Per Tarraco, addicionalment, el text litúrgic de l'Oracional de Verona conté l'esment de diferents esglésies. De Lleida, no s'ha conservat cap tipus de notícia referida a edificis de culte. Tanmateix, cal considerar que hi eren. L'epístola 11 de Consenci a Agustí parla d'un *archivium ecclesiae*, cosa que fa pensar en la basílica episcopal ja a inicis del segle v (AMENGUAL 1992, 492-493). En tant que seu episcopal, cal suposar que tenia, com a mínim, l'església principal o episcopal, la ubicació de la qual és, ara com ara, totalment desconeguda. La suposició d'una localització al mateix lloc on després s'aixecarà la nova catedral al segle XIII, al turó, no compta amb cap evidència, per bé que no es pot descartar. Tampoc no es pot descartar l'existència d'altres esglésies o algun temple cementiri, tot i que a *Ilerda* no hi ha notícies sobre màrtirs.

Per tant, és impossible saber de quina església procedia el fragment de cancell que ens ocupa i, encara menys, on es trobava aquest edifici. Tanmateix, tot i ser una troballa del tot descontextualitzada, no deixa de ser un indicatiu sòlid de l'existència d'un edifici de culte, possiblement en aquesta àrea de la ciutat. La manera en què va ser localitzat, com a material de reompliment a la primera meitat del segle XIV, fa pensar que la peça no devia trobar-se gaire lluny. Amb anterioritat a aquestes dates no ho podem saber, però no es pot descartar, per ser el més freqüent, que originàriament procedís d'aquella àrea. El jaciment en què es va trobar el fragment de cancell se situa, en principi, dins de la ciutat altimperial, la qual, però, sembla que pateix una reducció al segle III per l'abandonament que s'hi constata, aquí i en jaciments propers. En alguns casos es documenta una nova ocupació als segles IV-V, com es va poder veure a la intervenció del carrer Bafart, de manera semblant a com també s'havia constatat a la Paeria i a la Rambla Ferran. En algun altre cas, el que es troba en època baiximperial són enterraments, com la necròpoli de l'Estació o els del carrer Democràcia, lloc on en el segle XII s'hi va aixecar l'antiga església de Magdalena, cosa que ha portat a pensar que potser es tractava d'enterraments associats a un edifici de culte.

És inevitable la comparació del nostre cancell amb els fragments i les fotografies de les peces gairebé senceres del conjunt visigòtic de la basílica del Bovalar, a Seròs. Se'n conserven dotze peces al magatzem de materials arqueològics de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, de mides semblants o més petites que el nostre, però no són de marbre sinó de pedra calcària. Tant a partir d'aquests fragments com de fotografies no sembla que fossin peces treballades per les dues cares. Algunes tenen un gruix d'entre 4 i 5,5 cm i potser tenen alguna cosa a veure amb els cancells doblats, treballats, per tant, només per una de les cares perquè l'altra no era vista, i que separaven el presbiteri de les naus. Van ser fotografiats el 1968, abans de la seva desaparició (PALOL 1989, 8 i 11). La decoració del fragment de Lleida no té res a veure amb la que s'endevina dels de Bovalar. En aquests, unes franges llises o amb algun motiu decoratiu consistent en petites formes romboïdals, a vegades separades per una mena d'espiga simplement gravada, emmarquen l'interior, el qual devia tenir gran part de la superfície llisa, potser de manera semblant als que s'havien conservat *in situ*. En efecte, en algun dels fragments encara s'hi distingeix el fons llis i rebaixat i bandes verticals, tal vegada a mena de pilastretes. En algun cas, aquestes bandes sobressortint no són paral·leles, sinó que s'obren cap a un dels costats, per la qual cosa no ha de descartar-se la representació d'alguna creu visigòtica, si bé cal ser prudent ja que els fragments són massa petits i no permeten cap reconstrucció. El que sembla que és possible constatar és la distància que manifesten aquests fragments de cancell i els fotografiats de tancament del presbiteri de Bovalar amb el trobat a Lleida. Tot i les seves mides reduïdes, sembla com si en el fragment lleidatà hi hagués hagut una preocupació per tal que la decoració omplís tota la superfície disponible, ben lluny del que passa en els del Bovalar. L'únic punt de relació són els motius que ressegueixen els cimacis del baptisteri, els quals, amb una versió molt més esquematitzada, parteixen de la composició de la flor de quatre pètals disposats en dues diagonals que es va repetint longitudinalment; però el relleu resultant resta molt allunyat del del cancell lleidatà.

Ara com ara, per tant, no tenim elements per a suposar l'existència al segle VII d'un taller escultòric local treballant a la ciutat d'*Ilerda* i que hagués executat aquest fragment –i tot el conjunt del qual n'hauria format part, encara que ho desconeixem tot sobre els edificis cristians de l'Antiguitat Tardana–, tenint en compte, a més, que les peces del Bovalar no sembla que s'hi puguin relacionar. Tanmateix, són afirmacions que cal presentar de manera molt prudent, perquè es fan a partir de ben poca cosa. Seguint en aquest terreny de les conjectures, també ens podríem plantejar la possibilitat que la peça procedís d'un altre centre, potser més dinàmic i amb més demanda i amb una activitat escultòrica coneguda. En aquest sentit, les similituds més clares les hem assenyalat amb els relleus de motius florals procedents del conjunt episcopal de Barcelona. Respecte de les peces tarragonines, en canvi –per parlar d'un altre centre amb un conjunt de fragments escultòrics coneguts molt destacable–, tot i que hi podem trobar variants dels motius del cancell de Lleida, no s'hi observa la

mateixa proximitat que amb els fragments de Barcelona. Potser tan sols el tipus de talla a bisell d'algunes peces procedents de la basílica de l'amfiteatre i d'altres zones de la ciutat (PALOL 1953, lám. XLV; TED'A 1990, 218-220; MUÑOZ, MACÍAS, MENCHÓN 1995, 297, fig. 5-6; MACÍAS, MENCHÓN, MUÑOZ 1999, fig. 226). En aquest sentit, Palol ja fa temps que va constatar les diferències entre l'escultura tarragonina i la de Barcelona (1953, 117; 1962-1963, 6-7).

Aquesta major proximitat amb les peces barcelonines no ajuda gaire, tanmateix, a precisar una cronologia per al fragment de Lleida, atesos els problemes que hi ha per establir datacions fins i tot en aquells casos en què se'n conserven un bon nombre de fragments i se sap de quin conjunt procedien. En el nostre cas, la troballa ja hem vist que no podia aportar cap tipus d'informació al respecte i ho desconeixem tot sobre

la seva procedència. Si bé la cara amb el motiu floral ens podria permetre atribuir-li una datació propera a la dels cancells barcelonins, l'altra, amb la tija ondulada amb fulles de parra i raïms, és de factura rígida, sobretot els raïms. És la decoració d'aquesta segona cara, tan generalitzada en cimacis, frisos decoratius i dovelles de San Pedro de la Nave i, sobretot, de Quintanilla de las Viñas, la que ens porta a considerar la possibilitat d'una datació en moments ja molt tardans, fins i tot dins del segle VII.

Immaculada Lorés

Professora d'Història de l'Art, Universitat de Lleida

Marta Morán

Arqueòloga, Secció d'Arqueologia
de l'Ajuntament de Lleida

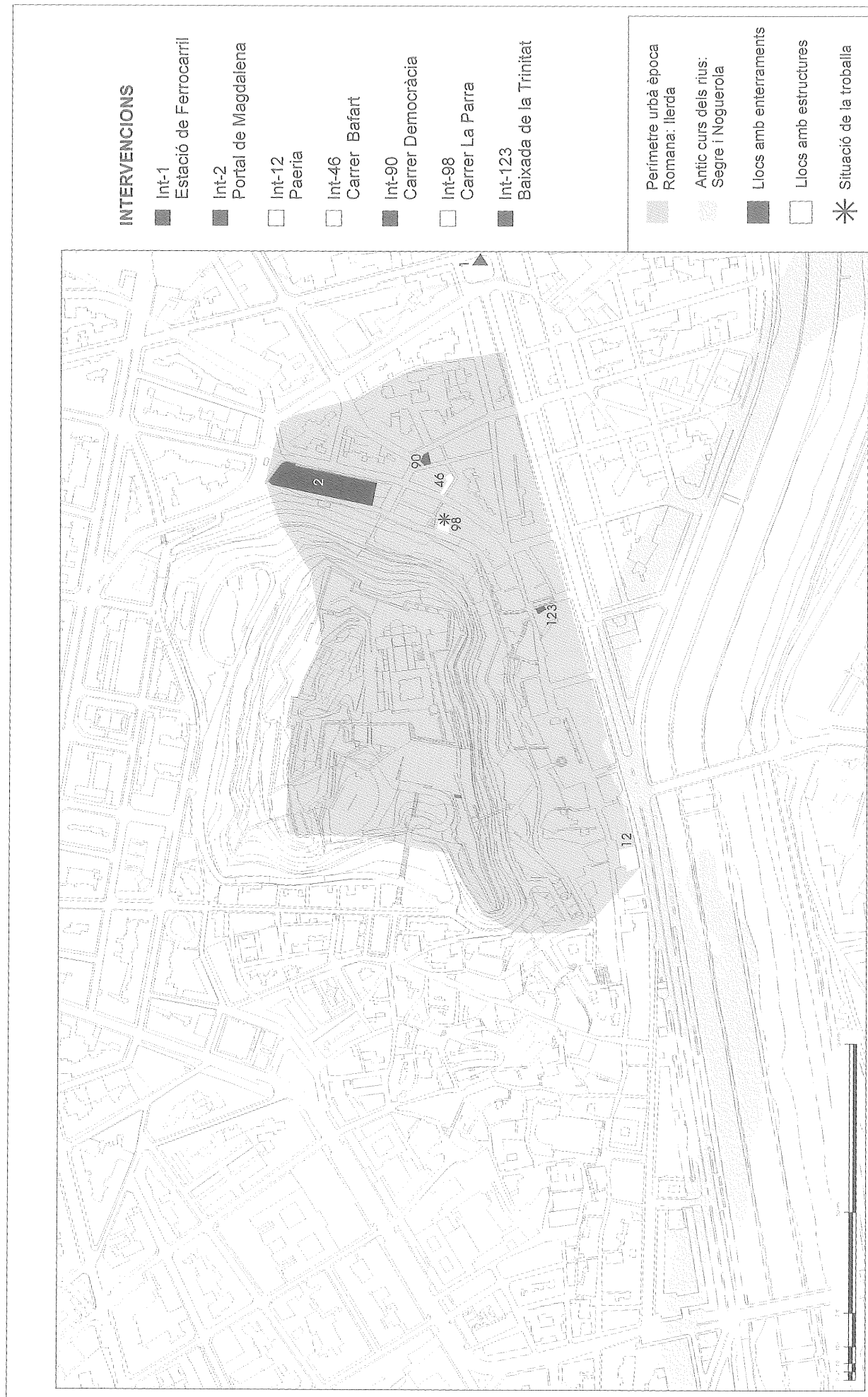

Fig. 3. Plànol de la ciutat on s'aprecien les restes d'època romana. Segles IV i V.

Bibliografia

AMENGUAL 1992

Josep Amengual, 1992. "Vestigis d'edifici a les cartes de Consenci i Sever". A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Maó, 12-17 de setembre de 1988*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992, 489-497.

ARCE 1982

Javier Arce, 1982, *El último siglo de la España Romana. 284-409*, Madrid, Alianza, 1982.

BARRAL 1974

Xavier Barral i Altet, 1974, "La basilique paléochrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone)". *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 8.2, 1974, 891-928.

CABALLERO 1989

Luis Caballero Zoreda. 1989, "Santa Lucía del Trampal. Alcuéscar (Cáceres), Una nueva iglesia visigoda". *Información Cultural*, 75, 1989, 13-19.

CRUZ 1985

María Cruz Villalón, 1985, *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz, Diputación Provincial, 1985.

GIL, LORIENTE, MORÁN, PAYÀ, PÉREZ 2001

Isabel Gil, Ana Lorient, Marta Morán, Xavier Payà i Arturo Pérez, 2001, "De la Iltirta prerromana a la Ilerda tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación en Lleida", *Archivo Español de Arqueología*, 74, 2001, 183-184: 161-182.

GIL 2000

Isabel Gil, 2000, *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer Democràcia 21*, memòria inèdita.

GUALLAR 1975

Manuel Guallar Pérez, 1975, *Los Concilios Tarraconenses celebrados en Lérida (Siglos VI-XV)*, Lleida, Instituto de Estudios Ilerdenses, 1975.

GUARDIA 1999

Milagros Guardia, 1999, "Escultura arquitectònica del conjunt episcopal de Barcelona", *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999, 230-237.

GUARDIA 2002

— 2002. "L'Espiritualitat a l'època visigòtica", *Sala d'Arqueologia. Catàleg*, Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2, Lleida, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, 331-339.

JUAN, CENTELLES 1989

Empar Juan Navarro, F. Xavier Centelles Izquierdo, 1986, "El yacimiento de época visigoda del Pla de Nadal (Riba-Roja de Turia. Camp de Turia: Valencia)". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española. Huesca*. 1985. Zaragoza, 1989, 25-40.

JUNYENT, PÉREZ 1992

Emili Junyent, Arturo Pérez, 1992, "El Bajo Imperio ilerdense: las excavaciones de la Paeria, Lleida", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Maó, 12-17 de setembre de 1988*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992, 127-149.

LORIENTE, OLIVER 1992

Ana Lorient, Anna Oliver, 1992, *L'antic Portal de Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, 4, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1992.

MACIEL 1996

M. Justino Maciel, 1996, *Antiguidade Tardia e paleocristianismo em Portugal*, Lisboa, 1996.

MANCHO 1999

Mancho, Carles, 1999, "Mobiliari litúrgic", *Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999, 244-248.

MORÁN 2001

Marta Morán, 2001, *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer de La Parra núm 24*, memòria inèdita.

MUÑOZ, MACÍAS, MENCHÓN 1995

Andreu Muñoz, Josep María Macías, Joan Menchón. 1995, "Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 68, 1995, 293-302.

MUÑOZ, MACÍAS, MENCHÓN 1999

1999, "Escultura arquitectònica de Tarragona". *Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999, 226-230.

PALOL 1953

Pere de Palol i Salellas, 1953, *Tarraco hispanovisigoda*. Tarragona, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, 1953.

PALOL 1962-63

1962-1963, "Nuevos fragmentos de escultura decorativa hispanovisigoda de Tarragona", *Boletín Arqueológico*, LXII-LXIII, 1963, 1-7.

PALOL 1967

1967, *Arqueología cristiana de la España romana, Siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1967.

PALOL 1989

1989, *El Bovalar (Seròs, Segrià) Conjunt d'epoca paleocristiana i visigòtica*. Lleida, Diputació de Lleida, 1989.

PAYÀ 1997

Xavier Payà, 1997, *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer Bafart de Lleida*, Memòria inèdita.

PÉREZ 1991

Arturo Pérez Almoguera, 1991, *Lleida romana*. Lleida, Pagès Editors. Seminari, 4, 1991.

PÉREZ 1992

1992, "Los hallazgos de la zona de enterramientos en torno a la estación de ferrocarril de Lleida". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, 1992, 199-216.

PÉREZ 1999

1999, "Ciutat d'Ilerda", A, *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999, 95-96.

PONTE 1995

Salete da Ponte, 1995, "Presença paleo-cristã em Tomar". A: *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Lisboa, 28-30 de setembre de 1992*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 515-520.

RODÀ 2002

Isabel Rodà, 2002, "172 Placa amb inscripció", *Sala d'Arqueologia. Catàleg. Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 2. Lleida, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, 328-329.

SCHLUNK, HAUSCHILD 1978

Helmut Schlunk, Theodor Hauschild, 1978, *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern. Madrid, Deutsches Archäologisches Institut, 1978.

TED'A. 1990. *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona, 1990.